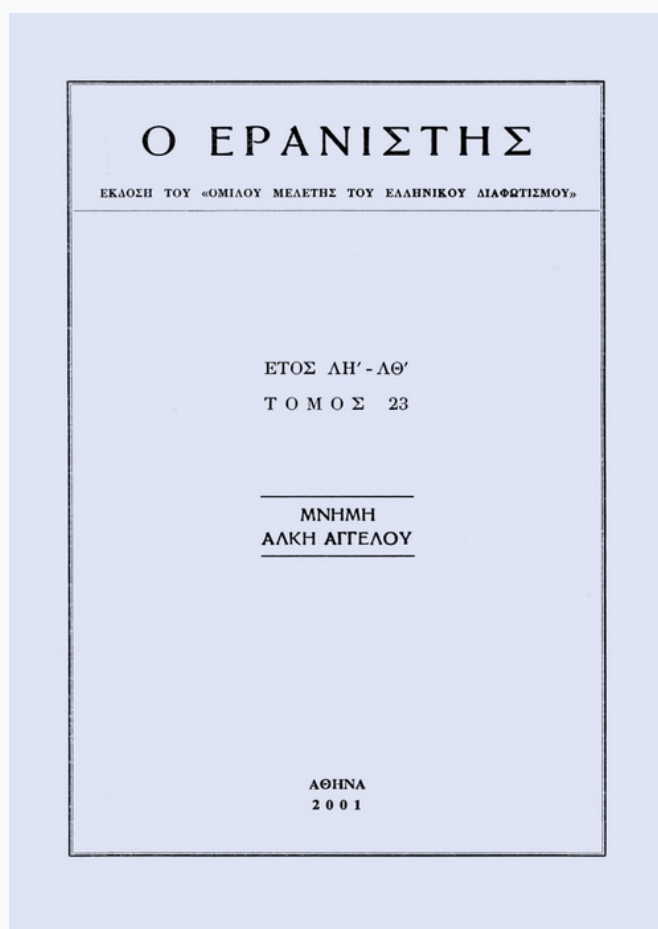

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Κοραϊκά παραλειπόμενα

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.169](https://doi.org/10.12681/er.169)

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2001). Κοραϊκά παραλειπόμενα. *The Gleaner*, 23, 306–316. <https://doi.org/10.12681/er.169>

ποιεῖται ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ γιὰ τὸ θέμα τοῦ μεταφραστικοῦ ἱστορικοῦ τῆς *Χρηστοθήειας* σὲ δύο σημεῖα, πρῶτο, ὅτι ἡ ἐλληνικὴ μετάφραση ἔγινε ὄχι ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο ἀλλὰ ἀπὸ λατινικὸ διάμεσο — μιὰ τέτοια μετάφραση πράγματι γνωρίζουμε ὅτι εἶχε δημοσιευτεῖ ἤδη τὸ 1595, σαράντα πέντε περίπου χρόνια μετὰ τὴν πρώτη αὐτοτελῆ ἰταλικὴ ἔκδοσις¹⁸—, καὶ δεύτερο, ὅτι ἀνάμεσα στὸ λατινικὸ καὶ τὸ «Ἑλληνικόν», δηλαδή τὸ ἐξαρχαῖσμένο κείμενο τοῦ Α. Βυζάντιου, δὲν μεσολάβησε ἄλλη μετάφραση καὶ μάλιστα σὲ ἀπλὴ γλώσσα.¹⁹ Αὐτὴ ὅμως ἢ μὲ ἐπιφύλαξη κατατεθειμένη μαρτυρία σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ σειρά τῶν γλωσσικῶν μεταμορφώσεων τοῦ *Galateo* μένει νὰ ἀξιολογηθεῖ μαζί μὲ ὅλα τὰ ἄλλα ζητήματα γιὰ τὴ *Χρηστοθήεια* ὅπως τὰ περιγράψαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

ΚΟΡΑ·Ι·ΚΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ

1. Ἀνύπαρκτες μεταφράσεις τοῦ Κοραῖ

α) Παράφρασις τῶν... Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιόδωρου

ΣΤΗΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΩΝ Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιόδωρου, ἔκδοσης πού εἶδε πρόσφατα τὸ φῶς σὲ μετάφραση Ἀλόης Σιδέρη,¹ ὁ συντάκτης τῆς, στὸ σημεῖο ὅπου κάνει λόγο γιὰ τὶς προηγούμενες νεοελληνικὲς μεταφράσεις τοῦ ἀρχαίου μυθιστορήματος, ἀναφέρει ἓνα ἀνάλογο ἐγχειρίσμα τοῦ Κο-

18. Εἶχε φιλοτεχνηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἄγγλο Ν. Fierbertus (ψευδώνυμο τοῦ Ν. Filtz-Herbert) μὲ τίτλο *Galathaeus, sive de moribus* καὶ ἀργότερα δημοσιεύτηκε στὴν ἔκδοση τῆς Πάδοβας 1728 ἀντικριστὰ μὲ τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο. Φυσικὰ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποτέλεσε ἡ τελευταία τὴ βάση τῆς μετάφρασης τοῦ Βυζάντιου, ὅπως πιθανολογοῦν οἱ Λαδάς-Χατζηδῆμος, ὁ.π., δηλ. μετὰ τὸν θάνατο τοῦ κωνσταντινουπολίτη λόγιου.

19. Γιὰ ἀπευθείας μετάφραση τῆς *Χρηστοθήειας* τοῦ Βυζάντιου ἀπὸ τὰ λατινικὰ κάνει λόγο καὶ ὁ Κων. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832, τ. 12, σ. 574. Πβ. Περ. Ζερλέντης, ὁ.π., σ. 249, ὁ ὁποῖος ἀναδημοσιεύει, ὅπως ἀναφέραμε, τὸ ἐπεξηγηματικὸ σημεῖωμα τοῦ ἐκδότη γιὰ νὰ ἀποδείξει ἐσφαλμένη τὴν ἀπόψη τοῦ Κούμα. Ὁ λαρισαῖος λόγιος βέβαια δὲν μᾶς κατευθύνει σὲ κάποια συγκεκριμένη λατινικὴ πηγὴ, ὅπως τὸ εἶχε κάνει τριάντα χρόνια νωρίτερα ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης.

1. Ἡλιόδωρος Αἰθιοπικὰ ἢ τὰ περὶ Θεαγένην καὶ Χαρίκλειαν. Μετάφραση-Ἐπεξεργασία σημειώσεων Ἀλόης Σιδέρη. Εἰσαγωγή Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Ἀθήνα, ἔκδ. «Ἄγρα», 1997.

ραῖ με τὰ ἐξῆς: «ὄχι μόνο ἐκδίδει με τρόπο ἀπαράμιλλο τὰ *Αἰθιοπικά* τὸ 1804 ἀλλὰ λίγα χρόνια ἀργότερα παραφράζει τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἡλιόδωρου, ἀπλοποιεῖ δηλαδή τὴ γλώσσα του καὶ τὸ καθιστᾷ περισσό-
τερο εὐανάγνωστο καὶ προσιτὸ στοὺς πολλούς».² Καὶ λίγο παρακάτω: «Ἀκόμη καὶ ἡ παράφραση τοῦ Κοραῖ, δυσεῦρετη καθὼς εἶναι, λησμονή-
θηκε καὶ δὲν τὴν γνωρίζουν παρὰ ἐλάχιστα».³ Σὲ ὑποσημείωση παρέ-
χονται τὰ ἀναγκαῖα βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα: ἡ παράφραση τυπώθηκε
στὴ Σμύρνη τὸ 1813 με ἐκτενεῖς σημειώσεις. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ πληρο-
φορία γιὰ τὴ δεύτερη αὐτὴ συμβολὴ τοῦ Κοραῖ στὴ γνωριμία καὶ διάδοση
τοῦ ἀρχαίου μυθιστορήματος ἀνάμεσα στοὺς συμπατριῶτες του πῆρε
ιδιαιτέρη δημοσιότητα στὶς διὰ τοῦ τύπου παρουσιάσεις τῆς νέας μετά-
φρασης.

Ἡ κοραϊκὴ ἐργογραφία δὲν γνωρίζει τέτοια παράφραση, πολὺ περισ-
σότερο τυπωμένη στὴ Σμύρνη τὸ 1813, ὅταν εἶναι γνωστὸ ὅτι ὅλα τὰ βι-
βλία τοῦ Κοραῖ ἔχουν ἐκδοθεῖ σὲ τυπογραφεῖα τῆς Δύσης (ἀκόμη καὶ
αὐτὰ με ψευδεπίγραφο τόπο ἐκδοσης) καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει στὴν πρω-
τεύουσα τῆς Ἰωνίας θὰ ἀργούσε νὰ λειτουργήσει τὸν 19ο αἰώνα ἄξια λό-
γου ἑλληνικὴ τυπογραφία (μόλις ἀπὸ τὴν τέταρτη δεκαετία καὶ πέρα).⁴
Ὅτι τὸ βιβλίον ἐκδόθηκε στὴ Σμύρνη δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, μόνο ποὺ
αὐτὸ συνέβη πολὺ ἀργότερα, τὸ 1843, καὶ βέβαια δὲν φέρνει τὴν ὑπογρα-
φὴ τοῦ Κοραῖ. Ὁ «παραφραστής» (ἔτσι ὑπογράφει τὰ προλεγόμενα τῆς
ἐκδοσης), ἐγκρατὴς φιλόλογος, γλωσσομαθὴς καὶ με ἀποψη γιὰ τὴν ἐπι-
λογή του νὰ παραφράσει στὴν «καθομιλουμένη» τὰ *Αἰθιοπικά*, προτί-
μησε νὰ παραμείνει ἀνώνυμος, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ οἱ ξικαθαρα διατυπω-
μένες ἀναφορὲς του στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Κοραῖ («ὁ αἰόδιμος Α. Κοραῖς»),
«ὡς λέγει ὁ Κοραῖς», «ὁ ἀείμνηστος οὗτος ἀνὴρ» κτλ.)⁵ δὲν ἀφήνουν πε-
ριθώρια γιὰ ὁποιοσδήποτε προσπάθειες ταύτισης τοῦ προσώπου του με
τὸν σοφὸ τοῦ Παρισιοῦ. Ἡ μόνη σχέση ἀνάμεσά τους εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος
βασίστηκε, ὡς πιὸ ἀξιόπιστη φιλολογικὰ, στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1804 γιὰ νὰ
ἐπιχειρήσει τὴν παράφρασή του: «Τοιαύτην λοιπὸν ἔχοντες ὑπ' ὄψιν ἐκ-
δοσιν, ἴσως ἤθελόν τινες κρίνει ματαίαν τὴν παράφρασιν εἰς τὴν καθομι-
λουμένην κτλ.»⁶

Ὁ Ἀπόστολος Δασκαλάκης στὴ βιβλιογραφία τῶν ἔργων τοῦ Κο-
ραῖ⁷ ὑπομνηματίζοντας τὸ λῆμμα τῶν *Αἰθιοπικῶν* σημειώνει σωστά:

2. Ὁ.π., σ. 17.

3. Ὁ.π., σ. 18.

4. Ἀθ. Δ. Χατζηδῆμος, «Σμυρναϊκὴ Βιβλιογραφία», *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 4 (1948), 358 κ.ε.

5. *Παράφρασις τῶν... Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιοδώρου*, Σμύρνη 1843, Προλεγό-
μενα, σ. α, γ, ν καὶ ἀλλοῦ. Κάποτε μάλιστα ἀσκεῖται κριτικὴ σὲ ἐτυμολογικὰ τοῦ
Κοραῖ, σ. 403.

6. Ὁ.π., σ. ξ.

7. Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1979, σ.
626.

«Βάσει τῆς ἐκδ. τοῦ Κ.: Παράφρασις τῶν κατὰ Θεαγένην καὶ Χαρίλλειαν Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιοδώρου, Σμύρνη, τυπογρ. Μέλητος, 1843». Στὸν δελτιοκατάλογο ἐξάλλου τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης καταγράφεται παρόμοιος συσχετισμός: «Παράφραση τῆς ἐκδοσης τῶν Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιοδώρου ἀπὸ τὸν Ἀδ. Κοραῆ, Παρίσι 1804». Ἀντίθετα οἱ Γκίνης-Μέξας στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*,⁸ μολονότι καταχωρίζουν τὸν τίτλο ἀπὸ αὐτοψία (ἔχουν δεῖ τὸ βιβλίον στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆ Γεννάδειο), ἀποφαίνονται βιαστικά: «Τοῦ Κοραῆ». Παρόλο ἐπίσης ποὺ ὁ Ἀθ. Δ. Χατζηδημόμος εἶχε ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου στὴν προσωπικὴ του βιβλιοθήκη, στὴ «Σμυρναϊκὴ Βιβλιογραφία»⁹ ἐμπιστεύθηκε ἀνεξέλεγκτα τῇ γνώμῃ τῶν προηγουμένων. Δὲν πρέπει, νομίζω, νὰ παρασυρθῆκε ὁ συγγραφέας τῆς εἰσαγωγῆς, γιὰ τὴν ὁποία μιᾶμε, ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῶν δύο βιβλιογραφιῶν, ἀφοῦ ὅλοι βιβλιογραφοῦν τὴν ἐκδοσὴ τῆς παράφρασης στὴ σωστὴ τῆς χρονιά, δηλ. τὸ 1843. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ χρονολογία στὸ φύλλο τίτλου θὰ μπορούσε σὲ πρώτη ματιὰ νὰ διαβαστεῖ καὶ ὡς 1813 (δὲν ἔχει τυπωθεῖ εὐδιάκριτα ὁ ἀριθμὸς 4), ἀπλῆ ὅμως καὶ μόνον ἀνάγνωση τῶν προλεγόμενων τοῦ βιβλίου θὰ ἀπέτρεπε ἀπὸ τοῦ νὰ προσγραφεῖ στὸν Κοραῆ ἓνα ἔργο ποὺ δὲν τοῦ ἀνῆκε καὶ νὰ στερηθεῖ τὴν τιμὴ τοῦ πρώτου νεοέλληνα μεταφραστῆ τοῦ ἀρχαίου μυθιστορηματος ὁ ἄγνωστος σμυρναῖος λόγιος τοῦ 1843.

β) Γαλλικὴ μετάφραση τῆς Ὁρθόδοξου Διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνα Μόσχας

Στὸ ἄρθρο του «Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ θρησκεία» (ἐφημ. *Τὸ Βῆμα*, 4 Ἰαν. 1999)¹⁰ ὁ Δημ. Μιχαλόπουλος ἀναφερόμενος στὴ μετάφραση τῆς Ὁρθόδοξου Διδασκαλίας τοῦ μητρ. Μόσχας Πλάτωνα ἀπὸ τὸν Κοραῆ γράφει: «Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς ἀναφέρει, τὸ βιβλίον αὐτὸ μετέφρασε ἀπὸ τὰ γερμανικὰ εἰς γαλλικὰ γιὰ λόγους βιοπορισμοῦ. Στὴ χώρα μας ἔγινε γνωστὴ κυρίως ἑλληνικὴ μετάφραση ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1836, “πρὸς χρῆσιν τῶν σχολείων”, ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Κορομηλά (...). Σύμφωνα ἀλλοστὴ μὲ πληροφορίες ποὺ δίνονται στὸν σχετικὸ τόμο, ἡ πρώτη ἐκδοσὴ τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης εἶχε γίνῃ στὴ Λειψία πολλὰ χρόνια πρὶν». Καὶ ἡ τελευταία αὐτὴ μετάφραση ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ ἀπὸ τὸν ἀρθρογράφο ὅτι ἦταν ἔργο τοῦ Κοραῆ, χωρὶς ὅμως νὰ διευκρινίζεται ἂν προέκυψε ἀπὸ τὸ γερμανικὸ ἢ τὸ δικό του γαλλικὸ διάμεσο.

Ἐδῶ τὰ πράγματα εἶναι πιὸ ἀπλά. Ὁ Κοραῆς δὲν μετέφρασε ποτὲ τὴν Ὁρθόδοξο Διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα εἰς γαλλικὰ παρὰ ἀπευθείας εἰς ἑλληνικὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόταν ἀκόμη στὴ Σμύρνη (1779-1782), πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξοδὸν του γιὰ σπουδὲς στὴν Εὐρώπη.¹¹ Τὸ βιβλίον βγήκε

8. τ. Β', ἀρ. 3870.

9. Ὁ.π., ἀρ. 156.

10. «Νέες Ἐποχές», σ. 11β.

11. Πρώτη μνηστὴ τῆς ὑπὸ ἐκτύπωση τότε ἀκόμη μετάφρασης βλ. στὸ γράμμα

τελικά από τὰ πιεστήρια τῆς Λιψίας τὸ 1782 μὲ σαφῆ τὴ βιβλιογραφικὴ δῆλωση τοῦ μεταφραστῆ στὸν τίτλο: «μεταφρασεῖσα πρῶτον μὲν ἐκ τῆς ρωσσιτικῆς εἰς τὴν γερμανικὴν, νῦν δὲ ἐκ τῆς γερμανικῆς εἰς τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν διάλεκτον». Ὁ Ἀνδρέας Κορομηλάς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ μετάφραση ἀνατύπωσε τὸ 1836,¹² κάτι ποῦ εἶχε ἤδη γίνεи ἀπὸ ἄλλους νωρίτερα στὴν Κέρκυρα καὶ τὸ Μόναχο, καὶ ἐπανειλημμένως θὰ γινόταν τὰ μεταγενέστερα χρόνια στὴν Ἀθήνα καὶ ἄλλοῦ. Ἄν χρειάζόταν νὰ ἀναζητήσουμε κάποια ἐξήγηση γιὰ τὴ σύγχυση ποῦ παρατηρεῖται στὸ ἐν λόγῳ δημοσίευμα ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς μετάφρασης, θὰ τὴν ἐντοπίζαμε στὴν πηγὴ τῆς πληροφορίας ποῦ ὁ συγγραφέας τοῦ ἔχει ἐπικαλεσεῖ: «Ὁπως ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς ἀναφέρει». Πραγματικά, ὑπεύθυνος γι' αὐτὴν εἶναι ὁ γέροντας τοῦ Παρισιοῦ. Στὴ διήγηση τοῦ Βίου του (1833)¹³ ἀνάγει χρονικὰ τὴ μετάφραση τῆς Ὁρθοδόξου Διδασκαλίας στὴν περίοδο τῶν σπουδῶν του στὸ Montpellier συμφύροντάς τὴν μὲ τις ἄλλες ἱατρικὲς μεταφράσεις ποῦ ἔκανε τότε ἀπὸ τὰ γερμανικὰ εἰς τὰ γαλλικὰ γιὰ βιοπορισμό: «Ἐκ τῶν κόπων τούτων ἦτο καὶ ἡ ἀπὸ τὸ Γερμανικὸν εἰς τὸ Γαλλικὸν μετάφρασις τῆς Κατηγήσεως τοῦ Ρώσου Πλάτωνος, τῆς Κλινικῆς ἱατρικῆς (Médecine clinique) τοῦ Selle κτλ.». Πρόκειται φυσικὰ γιὰ παραθύρημα τῆς γεροντικῆς μνήμης τοῦ Κοραῆ —καὶ δὲν εἶναι τὸ μόνον στὴν αὐτοβιογραφία του— τὸ ὁποῖο ὅμως στὸ μεταξύ ἀποκαταστάθηκε σιωπηρὰ ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα χάρις τόσο στὴ γνώση τοῦ συνόλου τῆς αὐτοτελοῦς ἐργογραφίας του ὅσο καὶ εἰς τὰ δημοσιεύματα τῶν μετέπειτα ἐκδοτῶν, σχολιαστῶν καὶ θαυμαστῶν τοῦ ἔργου του.¹⁴

2. Ὁ Κοραῆς εἰσηγητῆς τοῦ ὄρου «ἀλληλογραφία»;

«Τοῦ ὀφείλουμε ἓνα πολύτιμο ἐπιστολικὸ ἔργο. Καὶ κάτι ἀκόμα: ἀνάμεσα σὲ πολλὰς ἄλλες καὶ τις λέξεις ἀλληλογραφία καὶ ἐπιστολογραφία». Ἄν αὐτὰ ἔγραφε ὁ Παν. Μουλᾶς τὸ 1992 στὸ δοκίμιό του γιὰ τὴν ἐπιστο-

τοῦ Κοραῆ στὸν Πρωτοψάλτη Σμύρνης τῆς 9.9.1782 ἀπὸ τὸ Λιβόρνο στὸ δρόμο πρὸς τὸ Montpellier, Ἄλληλογραφία, ἐκδ. Ο.Μ.Ε.Δ., τ. Α', σ. 20, πβ. σ. 37 καὶ 47.

12. Στὸ φύλλο τίτλου τῆς ἀνατύπωσης δηλώνεται: «Μετάφρασις Α. Κοραῆ. Τυπωθεῖσα κατὰ τὸ 1772», χρονολογία ποῦ ἀναγράφεται σωστὰ στὸν πρόλογο τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ δύο, διαφορετικοῦ τραβήγματος, ἀντίτυπα ποῦ ἔχω ὑπόψη μου: 1782.

13. Ἀδαμαντίου Κοραῆ, Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς, Ἀθήνα, ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1986, σ. κγ'.

14. Βλ. Ἰακ. Ρῶτα, Ἀπάνθισμα ἐπιστολῶν Ἀδαμαντίου Κοραῆ, τ. Α', Ἀθήνα 1839, σ. η', Ἄνδρ. Μάμουκα, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, βίος καὶ ἔργα. Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα Σπερ. Φασουλᾶκη, Ἀθήνα, ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1989, σ. 12, 22 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ πρώτου τόμου τῶν Μετὰ θάνατον εὐρεθέντων συγγραμμάτων, 1881) καὶ Δ. Θερεϊανοῦ, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, τ. Α', Τεργεστά 1889, σ. 109 κ.έ.

λογραφία,¹⁵ στο ένθετο «*Επτά Ημέρες*» τής εφημ. *Ἡ Καθημερινή* (29 Νοεμβρ. 1998) τὸ ἀφιερωμένο στὰ 250 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Κοραῆ υποστήριζε ὅτι ὁ τελευταῖος, γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μέσω ἐπιστολῶν, εἶχε καθιερώσει τὸν ὄρο *ἐπιστολικὴ κοινολογία* καὶ ὅτι ἡ ἀλληλογραφία εἶναι νεολογισμὸς ποὺ μπῆκε ἀργότερα στὴ γλώσσα μας.¹⁶ Προφανῶς ὁ Π. Μουλλάς στηρίχθηκε στὰ ἀντίστοιχα λήμματα τῆς *Συναγωγῆς νέων λέξεων* (1900) τοῦ Στ. Α. Κουμανούδη, ὅπου πράγματι οἱ λέξεις ἀποδίδονται στὸν Κοραῆ χωρὶς ὅμως νὰ προσδιορίζεται ὁ χρόνος ἐμφάνισής τους στὰ κείμενά του.¹⁷ Ἀπὸ τὴν πλευρὰ μου ὁδηγήθηκα στὸ πῶς πάνω συμπέρασμα ὄχι μόνο γιὰτὶ ἐπανεπιλημμένα χρησιμοποιεῖ ὁ Κοραῆς στὰ γράμματά του τὴν περίφραση (ἐπιστολικὴ κοινολογία) ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ παραδίδεται ἐκεῖ ἡ στιγμή τῆς ὀνοματοδοσίας αὐτῆς ὡς ἀποτέλεσμα διορθωτικῆς ἐπέμβασής του σὲ γραπτὰ φίλων του. "Ἐκτοτε, προσεκτικότερη —ἀλλ' ὄχι συστηματικὴ— ἀναδίφηση στὸ σῶμα τῆς ἀλληλογραφίας, σὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις καὶ στὰ λεξικογραφικὰ ἔργα τοῦ Κοραῆ θὰ ἀναδείξει ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ μιὰ ὀνοματολογικὴ πολυμορφία ἢ ὁποῖα ἐκφράζεται μὲ δύο τρόπους: πρῶτον, μὲ τὴ διατύπωση τεκμηριωμένων γλωσσικῶν προτάσεων γιὰ τὴν καθιέρωση μιᾶς συγκεκριμένης ὀρολογίας, καὶ δεύτερον, στὴ ροὴ τοῦ ἐπιστολικοῦ κυρίως λόγου, μὲ τὴ χρησιμοποίηση ἐκφράσεων μὲ τὶς ὁποῖες ἄλλοτε μπαίνει σὲ ἐφαρμογὴ καὶ ἄλλοτε παραμερίζεται ἡ λεξικογραφικὴ θεωρία. Ὁ Κοραῆς δείχνει τότε νὰ ἔχει ξεχάσει ἢ νὰ μὴν ἐμπιστεύεται τὶς ἐπιστημονικὰ ἐκφρασμένες θέσεις του, ὀρισμένες ἄλλωστε ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶχε διατυπώσει μὲ ἐπιφύλαξη.

Νὰ πάρουμε τὰ πράγματα μὲ τὴ σειρά. Τὸ πρόβλημα τοῦ πῶς ἔπρεπε νὰ ἀποδοθεῖ στὰ ἑλληνικὰ ἡ διαδικασία ἀνταλλαγῆς ἐπιστολῶν μεταξὺ προσώπων, δηλ. νὰ πλαστεῖ τὸ μεταφραστικὸ δάνειο τοῦ γαλλικοῦ *correspondance*, ἀπασχόλησε, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸν Κοραῆ μόλις τὸ 1804. Μέχρι τότε σὲ πρώιμες περιόδους τῆς ἑλληνικῆς ἀλληλογραφίας του (1786-1788) δὲν δίσταζε νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν γνώριμο στὴν ἐμπορικὴ τάξη ἰταλικὸ ὄρο *κορρισπονδέντζα* καὶ τὰ συγγενῆ ρηματικὰ *κορρισπονδέρω* καὶ *κορρισπονδέντες* (μὲ τὴ σημασία τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους).¹⁸ Τὰ ἐπόμενα χρόνια (1790-1796) στὰ γράμματά του στὸν ἴδιο ἀποδέκτη,

15. Ὁ λόγος τῆς ἀπουσίας. *Λοκίμιο γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία μὲ σαράντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1992, σ. 176.

16. Ὁ «ἐπιστολογράφος Κοραῆς», σ. 11. "Ἄν καὶ ὀφθαλμοφανές, ὁ ἀναγνώστης τοῦ ἄρθρου παρακαλεῖται νὰ διορθώσει τὸ τυπογραφικὸ λάθος σχετικὰ μὲ τὰ χρονολογικὰ ὄρια τῆς ἀλληλογραφίας Κοραῆ: 1773-1833, κάτω πού ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀνατύπωσή του στὸν τόμο *Μορφῆς τῆς ἐθνεγερσίας*, Ἀθήνα 2001.

17. Χρησιμοποιῶ τὴ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῶν ἐκδόσεων «Ερμῆς», Ἀθήνα 1980, Προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶ, σ. 43-44 καὶ 401.

18. Ἀδ. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, ἐπιστ. πρὸς Δημ. Λῶτο, 11.7.1786, τ. Α', σ. 69 καὶ 16.8.1787, ὁ.π., σ. 80, πβ. σ. 92. Ὁ ὄρος *κορρισπονδέντζα* θὰ ἐμφανιστεῖ πάλι τὸ 1811, τ. Γ', σ. 90, στὴν ἴδια μάλιστα σελίδα μὲ τὸν ὄρο *ἀλληλογραφία* μὲ κάποια χροιά εἰρωνείας.

τὸν Πρωτοψάλτη Σμύρνης, θὰ ἀντικαταστήσει τὴν ξένη λέξη μὲ μιὰ συνδυαστικὴ ἑλληνικὴ ὀνομασία: ἐπιστολικὴ — ἢ δι' ἐπιστολῶν — κοινολογία,¹⁹ ὀνομασία τὴν ὁποία εἶχε ἀπὸ παλιὰ ἐπινοήσει. Πραγματικά, ἡ περιφραση αὐτὴ πρωτοαπαντᾷ ἤδη τὸ 1782 στὸ δημοσίευμα μὲ τὸ ὄποιο ὁ Κοραῆς θὰ ἐγκαινιάζει τὴ συγγραφικὴ του δράση, τὴ μετάφραση τῆς Ὁρθοδόξου Διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος Μόσχας.²⁰

Ἐχοντας, λοιπόν, διαμορφώσει στὸ μυαλό του πάνω ἀπὸ δύο δεκαετίες τὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ ξένου ὄρου, στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν προέκυψε σχετικὸ πρόβλημα, θὰ τὴν προτείνει πρὸς καθολικὴ χρῆση, μολονότι, ὅπως φαίνεται, δὲν εἶχε πειστεῖ ἀπόλυτα γιὰ τὴν καταλληλότητά της. Ὁ Ἡ Ἀνταπόκρισις — ἔγραφε στὶς 8 Νοεμβρίου 1804 στὸν Ἀλέξανδρο Βασιλεῖο διορθώνοντας τὸ κείμενο μιᾶς «ἐγκυκλίου» τοῦ ποῦ ἀπευθυνόταν προφανῶς σὲ ἐμπόρους — δὲν ἐκφράζει ὀλοκλήρως τὴν *Correspondance*, ἀν καὶ κατὰ τὸ φαινόμενον ἡ λέξις αὐτὴ φοβοῦμαι ὅτι θέλει μείνει εἰς τὸ γένος. Ἡ ἀνταπόκρισις δὲν ἐμπορεῖ νὰ σημάνῃ πλὴν μίαν, τὸ πολὺ δύο ἀποκρίσεις: ἡ Κορρισποιδέντζα εἶναι ὄρος περιεκτικὸς καὶ σημαίνει γραφὰς καὶ ἀποκρίσεις συνεχεῖς καὶ πολυχρονίους, ὁποῖαι εἶναι, ἢ καὶ ὑποθέτονται νὰ ἦναι, αἱ πρὸς ἀλλήλους ἐπιστολαὶ τῶν πραγματευτῶν. Ἴσως ἦτον κάλλιον νὰ λέγεται Ἐπιστολικὴ κοινολογία.²¹

Ἄν ἡ ἀνταπόκρισις διέψευσε τελικὰ τοὺς φόβους τοῦ Κοραῆ ὅτι θὰ ἐπικρατοῦσε στὸ ἑλληνικὸ λεξιλόγιο ὡς μοναδικὸ μεταφραστικὸ δάνειο τοῦ *correspondance* — ἔτσι πάντως ἐξελληνίζαν τὴν ξένη λέξη τὰ δίγλωσσα ἢ πολὺγλωσσα ἑλληνικὰ λεξικά τοῦ 18ου αἰώνα καὶ αὐτὸς ὁ ὄρος εἶχε γενικὰ καθιερωθεῖ στὸ χῶρο τοῦ ἐμπορίου²² — ἡ δική του πρόταση ὀνοματοδοσίας, ἰδιωτικὰ ἄλλωστε διατυπωμένη, δὲν εἶχε ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπήχηση. Τόσο περισσότερο ὅσο καὶ ὁ ἴδιος, μολονότι συνέχισε νὰ τῆ

19. Ὁ.π., σ. 131, 302, 497.

20. Ὁρθόδοξος Διδασκαλία, Λεξία 1782, Μέρος Β', σ. 126, σημ.: «ἢ δι' ἐπιστολῶν κοινολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῶν Λουθηρανῶν».

21. Ἀλληλογραφία, ὅ.π., τ. Β', σ. 207.

22. Βλ. π.χ. τὸ ἑλληνογαλλοῖταλικὸ Λεξικὸ τοῦ Γ. Βεντότη, 1790 (ἐπανεκδ. 1806, 1816), τὸ γαλλοελληνικὸ τοῦ ἴδιου, 1804, τὸ ἰταλοελληνικὸ τοῦ Σπ. Βλαντιῆ, 1792 (ἐπανεκδ. 1806, 1815). Βλ. ἐπίσης τὸ Ἐπιστολόριον τοῦ Σπ. Μίλια, Βενετία 1757, σ. 360 καὶ τὶς ἐπανεκδόσεις του, τῆ Σκριττοῦρα δόπια τοῦ Θωμᾶ Δημητρίου, Βιέννη 1794, λ. Κορρισποιδέντζα στὸ περιεχόμενον ἐκεῖ «Λεξικὸν διὰ τὰς παρὰ τοῖς Πραγματευταῖς συνηθισμένας ἑτερογλώσσους Λέξεις», καθὼς καὶ τὸ μεταφρασμένον ἀπὸ τὰ ἰταλικά ἐμπορικὸ ἐγχειρίδιον τοῦ Ἰω. Μακμαροτόρη μὲ τὸν δίγλωσσο τίτλο *Il Corrispondente Triestino...* Ὁ Ἀνταποκριτὴς τοῦ Τεργεστίου, Τεργεστὴ 1800. Στὰ 1815 ὁ Νικόλαος Παπαδόπουλος στὴν Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία μιλάει γιὰ τοὺς παρατηρούμενους ξενισμοὺς «εἰς τὰς ἐμπορικὰς ἀνταποκρίσεις», βλ. φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τοῦ ἐγχειριδίου ἀπὸ τὸ Πολιτιστικὸ Ἰδρυμα ΕΤΒΑ, Ἀθήνα 1989, τ. Α', σ. ιστ', ἀλλὰ τὸ 1837 ἡ Ἀλληλοδιπλογραφία τοῦ Π. Χαρίση ἐπεξηγεῖται ἤδη ὡς «σύγγραμμα ἐμπορικῶν ἐπὶ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ ἐμπόρου», Γκίνης-Μέξας, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, τ. Β', ἀρ. 2743.

χρησιμοποιεί ως τὰ βαθιά του γηρατειά, τὴν παρουσίασε ἐξαρχῆς μὲ κάποια διστακτικότητα (λόγω ἄραγε τῆς περιφραστικῆς διατύπωσής της);, ἐνῶ δὲν θέλησε νὰ τὴ συμπεριλάβει στὸ λημματολόγιο τῶν δύο λεξικῶν του. Ἔτσι, στὴ συλλογὴ τῶν Ἀτάκτων (1828-1835) ἀλλὰ καὶ τὴν ἀδημοσίευτη ὅσο ζοῦσε Ἔγλη Γαλλογραικικοῦ Λεξικοῦ (1881),²³ ποῦ πρέπει νὰ τὴ θεωρήσουμε ὡς μία ἀπὸ τὶς πρώιμες ἀποταμιεύσεις γλωσσικοῦ ὕλικου στὶς ὁποῖες στηρίχθηκε ἡ λημματογραφικὴ συγκρότηση τοῦ προηγούμενου ἔργου, προτείνει νέα ὀνομασία, τὸν μονολεκτικὸ ὄρο διεπιστολή καὶ ἀντίστοιχα τὰ διεπιστέλλω καὶ διεπιστολεύς. Ἀντιγράφω τὸ σύντομο λῆμμα ἀπὸ τὸ Γαλλογραικικὸ Λεξικό: «Correspondance (Commerce de lettres). Συγχωρεῖται νὰ τὸ ὀνομάσωμεν Διεπιστολή, ἐπειδὴ ὁ Πολύβιος ὠνόμασε μὲ τὴν ἀπὸ πρόθεσιν Διαπιστολήν τὴν ἀμοιβαίαν ἀποστολήν».²⁴ Στὸ ἐπόμενο λῆμμα, Correspondant, ἡ λέξις ἐρμηνεύεται Διεπιστολεύς χωρὶς ἄλλα σχόλια.²⁵ Στὸν δεῦτερο ἐξἄλλου τόμο τῶν Ἀτάκτων λημματογραφεῖται μόνον τὸ Διεπιστολεύς, ἀλλὰ στὴ σχετικὴ παραγωγή ἀναλυτικῆ, ὁ Κοραῆς ἀπορρίπτει καὶ πάλι τὸ ἀνταποκρίνομαι καὶ τὰ παράγωγά του, ὑπερασπίζεται ἄμεσα τὸ διεπιστέλλω καὶ ἔμμεσα τὸ διεπιστολή, ἐνῶ παρεμβάλλει ἀπλῶς ὡς ἐρμηνεῦμα τοῦ δευτέρου ρήματος, προσαρμοσμένη λεκτικὰ στὴν περίστασι, τὴ γνωστὴ περιφρασὴ του. Μεταφέρω ἐδῶ τὸ κυριότερο μέρος τοῦ λήμματος: «Διεπιστολεύς. Μὲ τοῦτο τὸνομα ἐρμηνεύσα ἀνωτέρω (σ. 168) τὸ σύνθηες μάλιστα εἰς τοὺς ἐμπόρους correspondant τῶν Γάλλων, μὴν ἔχων πῶς ἄλλως νὰ τὸ ἐρμηνεύσω. Τὸ ἀπὸ τινος λεγόμενον Ἀνταποκριτῆς παράγεται ἀπὸ τὸ Ἀνταποκρίνομαι καὶ τοῦτο σημαίνει, Ἀποκρίνομαι εἰς ἐπιστολήν, καὶ ὅχι τι πλεόν. Τὸ Διεπιστέλλω, ἐξεναντίας, δηλοῖ Κοινολογῶ ἀμοιβαίως καὶ συνεχῶς, ἢ καὶ συνήθως, μ' ἄλλον τινὰ δι' ἐπιστολῶν. Παρόμοια ὀνομάζει ὁ Πολύβιος (V, 103, § 8) Διαπιστολάς, τὰς ἀμοιβαίας στάσεις τῶν πρέσβειων (des ambassades réciproques)...».²⁶

«Μὴν ἔχων πῶς ἄλλως νὰ τὸ ἐρμηνεύσω». Καὶ ὅμως τόσο τὸ correspondant, μὲ τὴ σημασία ὅχι τοῦ ἐμπορικοῦ ἀνταποκριτῆ ἀλλὰ τοῦ «διεπιστολέως (δηλ. τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους) Ἀκαδημιῶν», ὅσο καὶ τὸ correspondance μὲ τὴ σημασία τῆς γραφῆς καὶ ἀνταλλαγῆς ἐπιστολῶν, ἀποδίδονται στὰ γράμματά του ἀπὸ τὸ 1806 καὶ μὲ ἄλλους ὄρους, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποῖους καθιερώθηκαν μεταγενέστερα στὸ ἐλληνικὸ λεξιλόγιο. Ἀναφέρομαι στὶς λέξεις ἐπιστολογράφος (πρωτοσηφάνιζται τὸ 1806),²⁷ ἐπιστολογραφία (τὸ 1807),²⁸ ἐπιστολιμαῖον μέλος

23. Δημοσιεύτηκε στὸν πρῶτο τόμο τῶν Μετὰ θάνατον εὐρεθέντων, μὲ ἐπιμέλεια Ἄνδρ. Ζ. Μάμουκα. Βλ. τὴν φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσή της στὴ σειρά τῆς NEB, Ἀθήνα 1994, μὲ ἐπιμέλεια Ἄλκη Ἀγγέλου.

24. Ὁ.π., σ. 92.

25. Ὁ.π., σ. 92.

26. Ἀτάκτα, τ. Β', Παρίσι 1829, σ. 407.

27. Ἀλληλογραφία, ἐπιστ. πρὸς Ἄλ. Βασιλείου, μετὰ 15.7.1806, τ. Β', σ.

342. Τὴ λέξις τὴ βρίζω ἐπίσης στὰ χρόνια 1811 καὶ 1827.

28. Ὁ.π., ἐπιστ. στὸν ἴδιον 4.5.1807, σ. 382.

(τὸ 1808),²⁹ *ἀλληλογραφία* (τὸ 1810),³⁰ *προσγεγραμμένος Ἀκαδημίας* (τὸ 1810),³¹ *ἀλληλογραφικὸν μέλος* (τὸ 1815).³² Ἀντίθετα, τὰ *διεπιστολή*, *διεπιστέλλω* καὶ *διεπιστολεύς*, παρὰ τὴ δημόσια προβολὴ τους ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ δημιουργό τους, δὲν πέρασαν σὲ χρῆση στὰ γραπτὰ του, παρέμειναν νεκροὶ τύποι νὰ κοσμοῦν μονάχα τὰ λήμματα τῶν λεξικῶν του. Τώρα, ὡς πρὸς τὸ βαθμὸ συχνότητος μὲ τὸν ὁποῖο ἀπαντοῦν οἱ ὑπόλοιποι ὄροι, τὸ προβάδισμα ἀνήκει στὴν περίφραση *ἐπιστολική*—ἢ δι' *ἐπιστολῶν*—*κοινολογία*: 17 φορές ἀπὸ τὸ 1782 ὡς τὸ 1830,³³ καὶ ἀκολουθοῦν μὲ 5 φορές ὁ καθένας οἱ ὄροι *ἀλληλογραφία* καὶ *ἐπιστολογραφία* ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1810-1816³⁴ καὶ 1807-1824³⁵ ἀντίστοιχα, ἀριθμοὶ ποὺ μπορεῖ νὰ μεταβληθοῦν μὲ μιὰ συστηματικότερη ἀποδελτίωση τῶν κειμένων. Χαρακτηριστικὸ πάντως εἶναι ὅτι ὁ Κοραῆς κάνει χρῆση μετὰ τὸ 1810 καὶ τῶν τριῶν ἀδιαφόρως μὲ ἐξαιρέση τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, ὅταν ἐπιστρέφει ἀποκλειστικὰ στὴν ἀρχικὴ του περίφραση.

Ἦστερα ἀπὸ τὰ παραπάνω, πρέπει ἄραγε νὰ τὸν θεωρήσουμε εἰσηγητὴ τῶν ὄρων *ἀλληλογραφία* καὶ *ἐπιστολογραφία*, σύμφωνα μὲ τὸν Στ. Κουμανούδη καὶ πρόσφατα τὸν Π. Μουλλά; Ὅσο θὰ μᾶς λείπει μιὰ ἠλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων τοῦ γλωσσικοῦ πλούτου ὅλων ἢ ἔστω τῶν σπουδαιότερων κειμένων τῆς παλαιότερης νεοελληνικῆς γραμματείας, στὰ ὁποῖα θὰ ἔχουν θέση καὶ οἱ ἐκδεδομένες *ἀλληλογραφίες* τῶν Ἑλλήνων λογίων, ἢ ἀποθησαύριση τῶν νεολογισμῶν καὶ ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τῆς ἐμφάνισής τους θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει σπασμωδικὸ χαρακτήρα καὶ νὰ συνιστᾷ ἓνα ἐγχείρημα δύσκολο καὶ παρακινδυνευμένο.³⁶

29. Ὁ.π., ἐπιστ. στὸν ἴδιο 28.9.1808, σ. 473.

30. Ὁ.π., ἐπιστ. στὸν ἴδιο 24.9.1810, τ. Γ', σ. 52.

31. Ὁ.π., ἐπιστ. στὸν ἴδιο 4.1.1810, σ. 2.

32. Ὁ.π., ἐπιστ. στὸν ἴδιο 26.12.1815, σ. 447. Πβ. Σ. Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή*, ὁ.π., σ. 44.

33. 1782, 1790, 1793, 1796, 1804, 1806 (5), 1808, 1813, 1816, 1818, 1825, 1828, 1830.

34. 1810, 1811, 1815 (2), 1816. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ λέξη ἀπαντᾷ καὶ σὲ γράμμα τοῦ 1825 πρὸς Κοραῆ τοῦ μητρ. Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιου, ὁ.π., τ. Ε', σ. 230, ποὺ σημαίνει πὼς ἤδη δὲν ἦταν ἄγνωστη στοὺς κύκλους τῶν πεπαιδευμένων.

35. 1807, 1813, 1819, 1824 (2).

36. Στὸ δημοσίευμα τῆς Α. Ἀναστασιάδη-Συμεωνίδη, *Νεοελληνικὸς δανεισμὸς τῆς Νεοελληνικῆς*. Ἄμεσα δάνεια ἀπὸ τὴ γαλλικὴ καὶ ἀγγλοαμερικανικὴ. *Μορφωπολογικὴ ἀνάλυση*, Θεσσαλονίκη 1994, ἡ ἐξέταση τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου ἀπὸ ἐλλειψὴ ἀνάλογων ἐργασιῶν γιὰ τοὺς παλαιότερους αἰῶνες, πληρ. τῆς Συναγωγῆς Κουμανούδη, εἶναι συγχρονικὴ καὶ περιορίζεται στὸν 20ῦ αἰῶνα. Κείμενα τῶν χρόνων τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ νὰ ἔχουν ὑποστῆ ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία δὲν γνωρίζω ἄλλα πέρα ἀπὸ τὶς Ἐφημερίδες τοῦ Π. Κοδρικᾶ μὲ βᾶση τὴν ἐκδόσή τους ἀπὸ τὸν Ἄλκη Ἀγγέλου (1963, β' ἐκδ. 1991). Στὸ πλαίσιο τῆς λεξιλογικῆς ἀνάλυσης ἀποθησαυρίστηκαν καὶ οἱ νεολογισμοὶ τοῦ κειμένου, βλ. Ἀλεξάνδρα Σφονίη, «Λεξιλόγια καὶ Διαφωτισμός: Οἱ Ἐφημερίδες τοῦ Π. Κοδρικᾶ», *Νεοελληνικὴ παιδεία καὶ*

Π.χ. για τη λέξη *ἐπιστολογραφία* έχει γραφεί ότι μαρτυρείται από το 1782 χωρίς όμως παραπομπή σε συγκεκριμένη πηγή.³⁷ Είναι πράγματι έτσι; Μέχρι να αποδειχθεί η ορθότητα του ισχυρισμού αυτού, μπορούμε με επιφύλαξη να αποδίδουμε τη δημιουργία του όρου, όπως και του παράγωγου *ἐπιστολογράφος*, στον Κοραή. Από το άλλο μέρος χρονικό όροσμο τῆς ἐμφάνισης τῆς λέξης *ἀλληλογραφία* πρέπει πρὸς τὸ παρὸν νὰ θεωρεῖται τὸ ἔτος 1757, ἀφοῦ τότε τῆ συναντᾶμε ὡς λῆμμα ἀφετηρίας τοῦ *Λεξικοῦ τετραγλωσσου* τοῦ Γεωργίου Κωνσταντίνου. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔχει καταχωριστεῖ ὡς ἀρχαία λέξη (ἀπαντᾶ στον Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης), τῆς ὁποίας ἡ ἀπλοελληνικὴ ἐρμηνεία εἶναι «ἡ ἀμοιβαία καὶ πρὸς ἀλλήλους γραφή», ἡ λατινικὴ «*Mutua scriptio*» καὶ ἡ ἰταλικὴ «*Lo scrivere scambievolmente*³⁸», δὲν γίνεται δηλαδὴ ἀπὸ τὸν λεξικογράφου καμιά συσχέτιση μὲ τὸ κοινόχρηστο *corrispondenza*. Τοῦ ὅρου ὅμως ὡς νεοελληνικοῦ ἐννοιολογικοῦ ἰσοδύναμου τῶν ἀντίστοιχων ἰταλικῶν καὶ γαλλικῶν ἐντοπιζόνται μνεῖες, ὅσο γνωρίζω, μόλις τὸν 19ο αἰῶνα καὶ πᾶντως πρὶν ἀπὸ τὴ χρονιὰ (1810) ποῦ τὸν πρωτοβρίσκουμε στὸν Κοραή.

Πρόκειται γιὰ τὸ *Ἐπιστολόγιον* τοῦ Δημ. Ν. Δάρβαρη, Βιέννη 1808 καὶ τὸ *Λεξικὸν τῆς Γαλλικῆς γλώσσης* τοῦ Γρηγ. Ζαλίκογλου, Παρίσι 1809, ἀνατύπωση Βενετία 1815. Ὁ Δ. Δάρβαρης, ποῦ τὸ θεωρητικὸ μέρος τοῦ βιβλίου του τὸ τιτλοφορεῖ «*Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἐπιστολογραφίαν*» καὶ ποῦ στὸ Προοίμιο καὶ τὴν Εἰσαγωγή, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τελευταῖο ὄρο, χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τὸ παράγωγο *ἐπιστολογράφος*,³⁹ στὸ μέρος μὲ τὰ ὑποδείγματα τῶν ἐμπορικῶν ἐπιστολῶν βάζει τοὺς συναλλασσόμενους νὰ μιλοῦν πότε γιὰ τὴ μεταξὺ τους «*ἀλληλογραφία*»⁴⁰ καὶ πότε γιὰ τὴν

κοινωνία. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα, Ο.Μ.Ε.Δ., 1995, σ. 207-212. Τὰ κενὰ φιλοδοξεῖ νὰ καλύψει τὸ Ἴδρυμα «Θησαυρὸς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης» (διευθυντῆς Ἀθαν. Ἀναγνωστόπουλος) ποῦ στοχεύει, κατὰ τὴν ἐξαγγελία του, στὴν «ἠλεκτρονικὴ καταγραφή καὶ τὴ διαχρονικὴ ἔρευνα τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας καθὼς καὶ στὴ δημιουργία μιᾶς βάσης δεδομένων μὲ τὸ σύνολο τῶν ἔργων τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων». Ἀτυχῶς, παρότι ἔχει εἰσαγάγει στὰ προγράμματά του τὴν ἀλληλογραφία Κοραῆ κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ο.Μ.Ε.Δ., σ' αὐτὴ τὴ φάση γιὰ λόγους τεχνικοῦς δὲν στάθηκε δυνατό νὰ ἱκανοποιήσει τίς ζήτησεις μας.

37. Γ. Δ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*, Ἀθήνα 1998, σ. 662.

38. *Λεξικὸν τετραγλωσσου*, Βενετία 1757, σ. 114, ὅπου καὶ ἡ παραπομπὴ «Εὐστ. Ἰλ. α). Ὁ Κωνσταντίνου βασίστηκε προφανῶς στὸ *Θησαυρὸ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης* τοῦ Ἐρρίκου Στεφάνου, ποῦ μεταφράζει τὴ λέξη ὡς «*Mutua scriptio*» ἐξηγώντας στὰ λατινικὰ τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Εὐστάθιου, βλ. τὴν ἔκδοση Λονδίνου, τ. II, 1819-1821, σ. 1873.

39. *Ἐπιστολόγιον κοινωφελὲς εἰς χρῆσιν τῶν περὶ τὴν σπουδὴν καὶ ἐμπορίαν καταγινόμενων*, Βιέννη 1808, σ. V, VIII, 1 καὶ passim. Πβ. Φιλ. Ἡλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, τ. Α', Ἀθήνα 1997, ἔτος 1808.10.

40. Ὁ.π., σ. 262, 409, 410.

«άνταπόκριση».⁴¹ Είναι ο πρώτος εκδότης επιστολάριου, όσο μπόρεσα να εξακριβώσω, που έχει εισαγάγει τους νέους όρους. Ένα χρόνο μετά, το 1809, ο Γρηγ. Ζαλίκιογλου στα λήμματα *correspondance, correspondant, correspondre* του Λεξικού του παραθέτει, εκτός από τις άλλες σημασίες (ανάμεσά τους και το *άνταπόκρισις*), αυτές ακριβώς που μάς ενδιαφέρουν εδώ: *άλληλογραφία, άντεπιστέλλον, άλληλογράφειν* [sic].⁴² Τόν ίδιο καιρό ή αρχαία λέξη έχει επανέλθει στο προσκήνιο με την καταχώρισή της στο Λεξικόν Ἑλληνικόν τοῦ Ἀνθιμου Γαζῆ, Βενετία 1809, όπου αναπαράγεται αὐτούσια ή ἐρμηνεία τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Γ. Κωνσταντίνου ἀλλὰ συμπληρώνεται με τήν ἐπεξήγηση «τὸ νὰ γράφη ἀμοιβαίως ὁ ἕνας πρὸς τὸν ἄλλον».⁴³ Δὲν γνωρίζουμε κατὰ πόσο συνδέονται μεταξύ τους οἱ διαδρομὲς πὸ ἀκολούθησε ή λέξη οὔτε ἂν ὑπῆρξαν ἄλλοι ἐνδιάμεσοι —πολὺ πιθανοὶ πάντως— σταθμοὶ μεταγωγῆς της ὡς τὸ 1810. Ἐνα ὅμως εἶναι βέβαιο, ὅτι οἱ Ἕλληνες λόγιοι, προκειμένου νὰ ἐφεύρουν τὸν ὄρο πὸ ἂν ἀνταποκρινόταν σημασιολογικὰ στοὺς ἀντίστοιχους ξενόγλωσσους, δὲν εἶχαν παρὰ νὰ καταφύγουν γιὰ ἄλλη μία φορὰ στὸν ἐνδογλωσσικὸ δανεισμὸ, στήν ἀστείρευτη παρακαταθήκη τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Καὶ εἶναι περιεργὸ πῶς ὁ Κοραῆς, πὸν κατεῖχε ὅσο κανένας ἄλλος τὴν ἀρχαία γραμματεία καὶ γνώριζε ὡς λεξικογράφος τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ τοὺς μηχανισμοὺς εἰσαγωγῆς τῆς νεολογίας στή γλώσσα, δὲν υἱοθέτησε, ἐπίσημα τουλάχιστο, τὸν ὄρο *άλληλογραφία*. Νὰ ὀφειλόταν ἄραγε σὲ κάποιον εἶδος ψυχολογικῆς ἀντίστασης (κατὰ σύμπτωση καὶ τὰ δύο τελευταῖα λεξικά, τοῦ Ζαλίκιογλου καὶ τοῦ Γαζῆ, τὰ εἶχε ἀποκτήσει λίγο καιρὸ μετὰ τὴν κυκλοφορία τους ἐπιφυλάσσοντάς τους ἀρνητικῆ ὑποδοχῆ⁴⁴ καὶ οἱ συντάκτες τους ἦταν ἢ ἐξελίχθηκαν σὲ ἀσυμπαθῆ γι' αὐτὸν πρόσωπα⁴⁵) ἢ μήπως ἐπειδὴ διαπίστωνε ὅτι οἱ Ἕλληνες λεξικογράφοι,

41. Ὁ.π., σ. 34, 340.

42. Στὴ δεύτερη ἐκδοσὴ τοῦ 1815 ἔχει ἀπαλειφθεῖ τὸ ρῆμα. Εἶναι ἀπορίας ἄξιο γιὰτὶ ὁ Κουμανούδης προσπερνᾷ ἐδῶ τὸ Λεξικὸ τοῦ Ζαλίκιογλου, ἐνῶ ἄλλοῦ τὸ μνημονεύει, βλ. π.χ. τὰ λήμματα *νεολογία, νεολογισμὸς*.

43. Βασικὸ βοήθημα τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Γαζῆ στάθηκε τὸ *Kritisches Griechisch-Deutsches Handwörterbuch* τοῦ J. G. Schneider, β' ἐκδ., Ἰένα-Λιψία 1805, προφανῶς ὅμως εἶχε ὑπόψη του καὶ τὸ Λεξικὸ τοῦ Κωνσταντίνου. Στὰ λήμματα τοῦ πρώτου τόμου καταχωρίζεται καὶ τὸ ρῆμα *άντεπιστέλλω*: «πάλιν ἢ ἐξ ἐναντίας ἢ ἀμοιβαίως γράφω, στέλλω ἐπιστολὰς εἰς ἐκείνους, οὔτινες μοὶ γράφουσιν, ἀνταποκρίνομαι».

44. Γιὰ τὸ Λεξικὸν τῆς Γαλλικῆς γλώσσης βλ. Ἑλληλογραφία, ἐπιστ. πρὸς Ἑλ. Βασιλείου 10.8.1809, τ. Β', σ. 531. Γιὰ τὸ Λεξικὸν Ἑλληνικὸν ὁ Κοραῆς ἀπὸ τὸ 1810 ὡς τὸ 1815, ὅσο αὐτὸ συμπληρωνόταν με τοὺς ἐπόμενους τόμους, δὲν σταματοῦσε νὰ ὑποδεικνύει στὸν φίλο του Ἑλ. Βασιλείου τὰ «ἀναρίθμητα σφάλματα» καὶ τὰ «πολλῆς ἀμαθείας καὶ ἀκρισίας παραπτώματά» του.

45. Τὸν Ζαλίκιογλου τὸν θεωροῦσε ἐχθρικὰ διακείμενο ἀπέναντί του, καχύποπτος γιὰ τὶς ἐρήμην τοῦ ἴδιου κινήσεις του νὰ ἰδρύσει στὴ γαλλικῆ πρωτεύουσα ἐταιρεία λογίων (τῆ γνωστῆ με τὸ ὄνομα «Ἑλληνόγλωσσον Ἐξονδοχεῖον»). Γιὰ τὸν Γα-

ἀντιγράφοντας τις πηγές τους, εἶχαν δώσει ἄκρως καταχρηστική ἐρμηνεία στὴν ἀρχαία λέξη (ὁ σχολιαστής τοῦ Ὅμηρου τὴν ὀρίζει ἀπλῶς ὡς στιχηροὺς σύντομους λόγους στοὺς ποιητὲς μὲ τοὺς ὁποίους τὰ ποιητικά πρόσωπα ἀνταπαντοῦσαν ἀμοιβαῖα τὸ ἓνα στὸ ἄλλο⁴⁶); "Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, ἂν θεωρήσουμε ὅτι ἀτύχησε ἐν μέρει ὁ Κοραῆς στὴν προκειμένη περίπτωση, τὸ 1833, λίγο μετὰ τὸ θάνατό του, οἱ στενοὶ του συνεργάτες ἀνακοίνωναν δημόσια ἀπὸ τις σελίδες τῆς συλλογῆς τῶν Προλεγόμενων, τοῦ ἔργου ποὺ δὲν πρόλαβε νὰ δεῖ ὀλοκληρωμένο τὸ τύπωμά του, τὴν προετοιμασία τῆς ἐκδόσεως «τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ διδασκάλου τοῦ ἔθνους».⁴⁷ Ἄραγε στὴν ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιήθηκε νὰ ὑποκρύπτεται καὶ ἡ πραγματικὴ ὀνοματολογικὴ προτίμηση τοῦ μεγάλου σοφοῦ; Ἴσως σήμερα αὐτὸ νὰ μὴν ἔχει καὶ τόση σημασία γιὰ μιὰ ἔννοια ποὺ τὸ περιεχόμενό της ἔχει σχεδὸν ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ τὸ ἠλεκτρονικὸ ταχυδρομεῖο καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ πληκτρολογημένων μηνυμάτων μέσω τῆς νέας τεχνολογίας. Ἄλλωστε ὁ Κοραῆς μᾶς ἔχει κληροδοτήσει ἄλλες πρὸ χρηστικῆς, δημοφιλεῖς καὶ πολυσυζητημένες στὸν καιρὸ μας λέξεις, τὸν πολιτισμὸ⁴⁸ καὶ τὸ ἑκατομμύριο.⁴⁹

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΤΟΧΑΣΜΩΝ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ

ΣΤΟΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΤΟΜΟ ΤΟΥ ΕΡΑΝΙΣΤΗ εἶχα δημοσιεύσει ἓνα παρασχόλημα σχετικὰ μὲ τὴ γαλλικὴ μετάφραση καὶ ἐκδοσὴ τῶν Στοχα-

ζή πάλι, ἐκτὸς ἀπὸ τις ἀστοχίες τοῦ λεξικοῦ, εἶχε ἀπογοητευθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο διεύθυνσης καὶ σύνταξης τοῦ περιοδικοῦ Ἑρμῆς ὁ Λόγιος (1811-1814), γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ὁποίας τὸν εἶχε προτείνει ὁ ἴδιος.

46. *Ἐδσταθίον... Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὅμηρον Ἰλιάδα*, Φλωρεντία 1730, σ. 116 (Ἰλ. Α, 92). Πβ. τὸ λῆμμα *ἀλληλογραφία* στὸ *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης* τῶν Liddell-Scott-Κωνσταντινίδη, Ἀθήνα 1929. Ὁ Ἑρρίκος Στέφανος μεταφράζει, ὅπως εἶδαμε, τὴ λέξη: «Mutua scriptio» ἐνῶ ὁ J. G. Schneider: «gegenseitiges Schreiben», ὁ.π., τ. 1, σ. 56.

47. *Σύλλογὴ τῶν... Προλεγόμενων*, Παρίσι 1833 [= *Προλεγόμενα* στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς, τ. Α', Ἀθήνα, ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1984], σ. ε'.

48. *Ἀλληλογραφία*, ἐπιστ. πρὸς Ἀλ. Βασιλείου 29.3.1804, τ. Β', σ. 154 (ὡς δάνειο τοῦ *Civilisation*). Ὁ Κουμανούδης κατὰ λάθος χρονολογεῖ τὴ γέννηση τοῦ βρου ἀπὸ τὸν Κοραῆ στὰ 1829.

49. Ὁ.π., ἐπιστ. στὸν ἴδιο 6.3.1805, σ. 244 (ὡς δάνειο τοῦ ἰταλικοῦ *Μιλλιούριου*), πβ. Κουμανούδης, ὁ.π.